

ORXAN BAĞIROV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: orxan_bagirov@mail.ru

BABƏK RAYONUNUN ÇƏYİRDƏKLİ MEYVƏ BİTKİLƏRİ

Tədqiqat işində Babək rayonu ərazisində becərilən çəyirdəklİ meyvə bitkilərinin bioloji və pomoloji göstəriciləri öyrənilmiş və istifadə perspektivliyi qiymətləndirilmişdir. Ərazidə becərilən çəyirdəklİ meyvə bitkilərinin (ərik, şaftalı, giləs, albalı, gavalı, alça) sortlarının genetik tərkibi 76,3% yerli, 23,7% introduksiya olunmuş sortlardan ibarətdir. Genofondun 34,2%-ni tez yetişən, 52,6%-ni orta vaxta yetişən, 13,2%-ni isə gec yetişən sortlar təşkil edir. Tədqiq edilən çəyirdəklİ meyvə sortlarının tətbiq istiqamətinə görə 47,4%-i sənaye əhəmiyyətli, 34,2%-i süfrə, 18,4%-i universal sortlardır. Sortların 55,3%- dequstasiya zamanı yüksək qiymətləndirilmişdir.

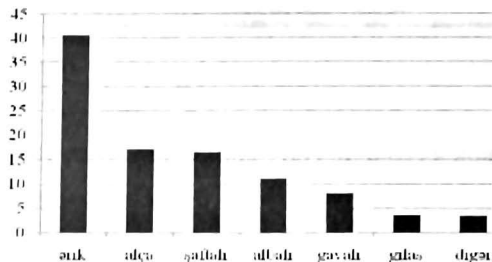
Açar sözlər: çəyirdəklİ meyvə, genetik tərkib, tez yetişən, süfrə sortu, dequstasiya.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin “2016-2020-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında meyvəçiliyin və tərəvəzçiliyin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsinə dair imzaladığı Sərəncam muxtar respublikada meyvə sortlarının qorunması, daim təkmilləşdirilməsi və istehsalında mühüm nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Dövlət Proqramının uğurlu icrası sayəsində muxtar respublikada becərilən meyvə bitkilərinin sortlarının genofondunun öyrənilməsi, iqlim şəraitinə uyğun yerli meyvə sortlarının bərpa və tətbiq olunmasında tədqiqat işlərinin aparılması, yeni bağların salınması, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı yönündə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, 2017-ci ildə ərazidə meyvə bağlarının 85,6% bar verən yaşda olmuşdur. Meyvə bağlarından 53069,4 ton məhsul toplanmışdır ki, bunun da 7008,9 tonu Babək rayonu ərazisindən tədarük olunmuşdur [13].

Naxçıvanda becərilən çəyirdəklİ meyvə bitkiləri ötən əsrin ortalarından elmi əsaslarla tədqiq olunmağa başlanmışdır. Ərazidə becərilən çəyirdəklİ meyvə bitkilərinin biomorfoloji göstəriciləri Ə.Rəcəbli, T.Tağıyev, Z.Həsənov, T.Talbov, F.Xudavərdiyev və O.Bağirovun tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır [5, s. 78-132; 8, s. 34, 41-48; 2, 405-425; 6; 4; 1; 7].

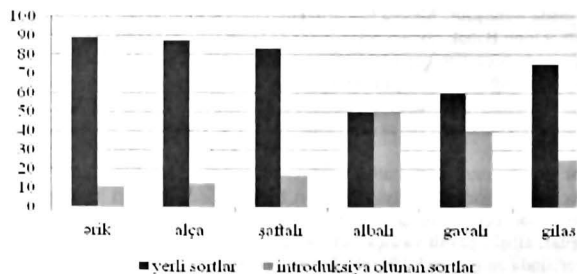
Babək rayonu muxtar respublika meyvəçiliyinin inkişafında mühüm rol oynayır. Ərazidə becərilən çəyirdəklİ meyvə bitkiləri biokütləsinin miqdarı baxımından meyvə emalı müəssisələri üçün əsas xammal mənbəyidir. Ərazidə çəyirdəklİ meyvələrdən şaftalı, ərik, giləs, albalı, gavalı və alça bitkiləri geniş şəkildə becərilir. Qeyd edilən meyvə bitkiləri içərisində ən çox ərik (40,6%) bitkisi becərilir. Alça (17,1%) bitkisi isə ərik istisna olmaqla digərlərinə nisbətən üstünlük təşkil edir. Rayonda çəyirdəklİ meyvələrdən giləs bitkisinin daha az (3,5%) arealda becəriləndiyi müşahidə edilmişdir. Ümumiyyətlə, ərazidə xalq seleksiyalarının yaratdığı yerli sortlar sayca çoxluq təşkil edir. Yaradılan sortlar özünün keyfiyyəti, yüksək məhsuldarlığı, xəstəlik və ziyanvericilərə qarşı davamlılığına görə həliyədə də seleksiyaçılar tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Həmçinin müxtəlif dövrlərdə əraziyə gətirilən introduksiya olunmuş çəyirdəklİ meyvə sortları be-

çarilərək burada öz ikinci vətəni tapmışdır. Bu baxımdan Babək rayonunda becərilən çəyirdəki meyvə bitkilərinin sort və formalarının genetik fondunun qorunması və tədqiq edilərək perspektivli olanlara dair təkliflərin işlənilib hazırlanması aktual məsələlərdəndir.

Qrafik 1. Babək rayonunda çəyirdəki meyvə bitkilərinin becərilmə faizi.

Tədqiqatda material olaraq Babək rayonu ərazisində becərilən ərik, şaftalı, giləs, albalı, alça, gavalı sortları götürülmüşdür. Sortların öyrənilməsində Azərbaycan Respublikası üzrə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üçün istifadəsinə icazə verilmiş seleksiya nailiyyətlərinin dövlət reyestri bitki sortları kataloqundan [12], meyvəçilikdə qəbul edilmiş [3, s. 211-213, 246-268; 9, s. 38-47; 11, s. 63-95] metodikalardan, L.Simirenkonun "Помология" [10, 28-321], Z.Həsənov və C.Əliyev "Meyvəçilik" [2, s. 43-45, 10-108, 127-130, 380-386] kitablarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat işi stasionar və kameral-laborator şəraitində aparılmış, çəyirdəki meyvə sortlarının istifadə yetişməliyi dövründə toplanılan meyvələrinin forması, ölçüsü (eni, uzunluğunu, hündürlüyü), rəngi, kütləsi, konsistensiyası, dequstasiya qiyməti (5 ballı sistemlə) və s. "Meyvələrin pomoloji təsviri" haqqında xüsusi vərəqədə qeyd edilmişdir.

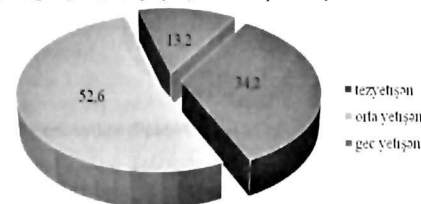

Qrafik 2. Babək rayonunda becərilən çəyirdəki meyvə sortlarının genetik tərkibi (%-lə).

Babək rayonu ərazisində şaftalı, ərik, giləs, albalı, gavalı və alçanın çox sayda yerli və introduksiya olunmuş sortları becərilir. Qrafik 2-dən görüldüyü kimi ərazidə becərilən çəyirdəki meyvə bitkiləri üzrə yerli sortlar introduksiya olunan sortlara nisbətən

sayca üstünlük təşkil edir. Rayon ərazisində becərilən yerli ərik sortları 88,9%-lə sayca üstünlük təşkil edir. Tədqiqat nəticəsində aydınlaşdırılmışdır ki, ərazidə becərilən çəyirdəki meyvə bitkilərinin genetik tərkibi 76,3% yerli, 23,7% introduksiya olunmuş sortlardan ibarətdir.

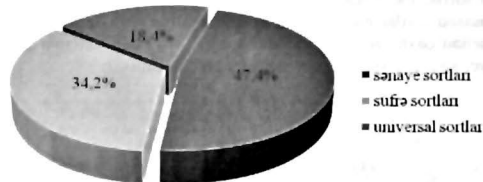
Meyvə bitkilərində yumurtalıqın mayalandığı, ziqotanın əmələ gəldiyi vaxtdan başlayıb, meyvədə toxumun tam formalaşmasına qədər davam edən müddət meyvənin yetişməsindəki inkişaf adlanır. Tam formalaşmış meyvə sortu xas olan formaya, rəngə, dadına malik olur. Meyvənin içərisindəki toxumun sortu xas rəngə boyanması, rüçym, ləpə, endosperm və qılafın tam formalaşması toxumun yetişməsini göstərən əlamətdir. Tədqiq edilən sortlar meyvələrin yetişmə vaxtına görə qruplara ayrılır. Həmçinin yetişmə dövrünə əsasən sortlar müxtəlif təbii istiqamətinə görə də istifadə edilir. Babək rayonunda becərilən çəyirdəki meyvə bitkilərinin sortlarının yetişmə dövrünə görə (tez yetişən, orta yetişən, gec yetişən) qruplaşdırılması aparılmışdır.

Qrafik 3. Babək rayonundakı çəyirdəki meyvə genofondunun yetişmə qrupları üzrə faizlə miqdarı.

Ərazinin torpaq-iqlim şəraiti hər bir yetişmə dövrünə malik çəyirdəki meyvə sortlarının becərilməsinə imkan verir. Tədqiq edilən çəyirdəki meyvə bitkilərinin yetişmə müddəti Babək rayonu ərazisində mayın üçüncü ongünlüyündən sentyabrın sonlarına qədər davam edir ki, bu da əhalinin təzə meyvə ilə və meyvə emalı zavodlarının xammalla təmin olunmasına təsir edən mühüm faktordur. Qrafik 3-dən görüldüyü kimi, orta vaxta yetişən sortlar sayca digər qruplarda olanlardan çoxdur (52,6%). Tez yetişən qrupda ərik sortları 46,2%-lə üstünlük təşkil edir. Həmçinin tez yetişən sortlar içərisində yerli sortlar sayca üstünlük təşkil edir (84,6%). Araşdırmada orta vaxta yetişən sortlardan alça sortları faiz cəhəti ilə (25,0%) digərlərinə nisbətən üstünlüyü müşahidə edilmişdir. Genofondun gec yetişən sortları sayca azlıq (13,2%) təşkil edir. Ümumiyyətlə, ərazidə becərilən çəyirdəki meyvə bitkilərinin bütün yetişmə qrupları üzrə yerli sortları sayca üstündür. Genofondun yerli sortlarının 37,9%-i tez yetişən, 48,3%-i orta vaxta yetişən, 13,8%-i gec yetişən sortlardır. Rayonda olan introduksiya olunmuş sortlar arasında albalı sortları sayca çoxluq (33,3%) təşkil edir. Sortlar üzrə ən uzun yetişmə dövrü şaftalı (iyulun əvvəllərindən sentyabrın üçüncü ongünlüyünə kimi), ən qısa yetişmə dövrü isə giləs (mayın üçüncü ongünlüyündən iyulun ikinci ongünlüyünə qədər) sortlarında müşahidə edilmişdir. Ərazidə şaquli qurşaqlar və üfüqi zonallıq üzrə sortlarının yetişmə müddəti arasında fərqli nisbətlər qeydə alınsa da, əriyin – Haqverdi, Ağ növrəst, Qırmızı növrəst, Şalax, Ağcanabad, Badami, şaftalının – Zəfəranı, Salami, Payızı qırmızı, Payızı güştü, giləsin – Şirin qara, Qırmızı giləs, Öküzürayı, Bianco gözəli, albalının – Podbel, Zeynəddin gilənarı, Şpanka, Anadolu, alçanın – Yaz mələsi, Naxçıvan göycəsi, Yay mələsi, Qırmızı alça, gavalının – Vəzri alı, Naxçıvan albuxarəsi, Xurmayı vengerka sortları geniş şəkildə becərilir.

Yetişmə mərhələsi başlayanda protopektin azalır, pektinin miqdarı isə çoxalır. Proses zamanı meyvələrin hüceyrələrində dəyişikliklər əmələ gəlir. Turqor vəziyyəti pozulur, mikroorqanizmlərin təsirinə tez məruz qalır, mürəkkəb üzvü maddələr sadə maddələrə qeyrilir. Yetişmə müddəti keçdikdən sonra meyvənin dadı pisləşir, texniki əməl zamanı əzilir və istehsal üçün yararsız olur. Xammalın texniki yetişkilik göstəriciləri – meyvənin ölçüsü, rəngi, dadı, ətri, konsistensiyası və toxumunun inkişaf etməsidir. Tədqiq edilən çayirdəklil meyvələrin əməli üçün müayyanlaşdırılmış göstəricilər istehlak yetişkilik dövrünə uyğun olduğundan müvafiq yetişmə qrupları üzrə sortların qeyd edilən yetişmə dövründə tədarük edilməsi perspektivlidir.

Qrafik 4. Sortlara əsasən meyvə bitkilərinin tətbiq istiqamətinə görə faizlə miqdarı.

Tədqiqatda cəlb edilən sortlar əsasında çayirdəklil meyvə bitkilərinin tətbiq istiqamətinə görə (sənaye, süfrə və universal sortlar) faizlə miqdarı hesablanmışdır. Qrafik 4-dən görüldüyü kimi, tədqiq edilən çayirdəklil bitkilərin sortlarının tətbiq istiqamətinə görə 47,4%-i sənaye əhəmiyyətə malikdir. Rayonda becərilən sənaye əhəmiyyətli sortların 66,7%-ni yerli, 33,3%-ni isə introduksiya olunmuş sortlar təşkil edir. Süfrə və universal sortları içərisində yerli sortlar faiz etibarilə (84,6%; 85,7%) daha çoxdur. Süfrə sortları ən çox 30,8%-lə ərik, sənaye sortları isə 22,2%-lə albalı və alça bitkiləri üzrə qeydə alınmışdır. Dequstasiya zamanı gavalının Vəzri alı, İtaliya vengerkəsi, Xurmayı vengerka, albalının Zeynəddin gilənarı, Podbel, Anadolu, gilənin Şirin qara, Öküzürəyi, alçanın Naxçıvan göycəsi, Yaz mələsi, Göycə sultan, Yay mələsi, İstanbul alçası, əriyin Haqverdi, Badamı, Ağ növrəst, Ağcanabad, Qırmızı növrəst, şaftalının Salami, Ağ nazlı, Payızı qırmızı sortları yüksək balla qiymətləndirilmişdir. Tədqiq edilən çayirdəklil meyvə sortlarından yazda təzə meyvəyə olan tələbatı ilk olaraq ödəyən yerli Naxçıvan göycəsi sortu ilə bərabər, ərik, gilə və albalının becərilən növrəst sortları xüsusilə seçilir.

Nəticə etibarilə Babək rayonu ərazisində becərilən torpaq və iqlim şəraitinə uyğun müxtəlif yetişmə dövrünə və tətbiq istiqamətinə malik yüksək keyfiyyətli çayirdəklil meyvə sortları müvafiq Dövlət Programında nəzərdə tutulan meyvə bağlarının bərpası, yenilərinin salınması və seleksiya işlərinin həyata keçirilməsində perspektivlidir. Tədqiqat işi nəticəsində rəqabətə davamlı məhsul istehsalının stimullaşdırılmasında rol oynayan yeni intensiv tipli meyvə bağlarının salınmasında süfrə üçün tez yetişən, sənaye üçün isə orta yetişən və ya gec yetişən çayirdəklil meyvə sortlarının əkilməsi məqsədə uyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Bağırov O.R., Talibov T.H. Naxçıvan Muxtar Respublikasının gilə və albalı genofondu. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 180 s.
2. Həsənov Z.M., Əliyev C.M. Meyvəçilik: Dərslük. Bakı: MBM, 2011, 520 s.
3. Həsənov Z.M. Meyvəçilik: Laborator praktikum. Bakı: MBM, 2010, 343 s.

4. Xudaverdiyev F.P. Naxçıvan MSSR-in əsas şaftalı sortları və onların becərilməsinə dair tövsiyələr. Bakı: Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti Dövlət Nəşriyyatı, 1978, 17 s.
5. Rəcəbli Ə.C. Azərbaycan meyvə bitkiləri. Bakı: Azərnaşr, 1966, 247 s.
6. Talibov T.H., Babayeva S.N. Ərik. Bakı: Elm, 1997, 92 s.
7. Bağırov O.R. Naxçıvan Muxtar Respublikasında gavalı sortlarının genofonunun tədqiqi / Aqrar elmin inkişafı, ərzaq təhlükəsizliyi və ətraf mühitin mühafizəsində beynəlxalq əməkdaşlıq (3-4 oktyabr 2016-cı ildə keçirilmiş 8-ci beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları). Gəncə: ADAU-nin nəşriyyatı, 2016, s. 89-93.
8. Tağıyev T.M. Naxçıvan MSSR-də qiymətli meyvə sortlarının morfoloji-bioloji xüsusiyyətləri // Naxçıvan Kompleks Zonal Təcrübə Stansiyasının Elmi Əsərləri, 1969, 7 buraxılış, s. 33-48.
9. Бейдеман И.Н. Методика изучения фенологии растений и растительных сообществ. Новосибирск: Наука, 1974, 155 с.
10. Помология. Т. III: Косточковые породы / Под ред. Симиренко Л.П. Киев: Урожай, 1972, 422 с.
11. Самигуллина Н.С. Практикум по селекции и сортоведению плодовых и ягодных культур: Учеб. Изд. Мичуринск: Мич ГАУ, 2006, 197 с.
12. <http://seleksiya.gov.az/az/pages/23>.
13. <http://statistika.nmr.az/source/agriculture/index.php>.

Orxan Bağırov

КОСТОЧКОВЫЕ ФРУКТОВЫЕ РАСТЕНИЯ БАБЕКСКОГО РАЙОНА

В исследовательской работе изучены косточковые фруктовые растения, выращиваемые в Бабекском районе, и оценена перспектива их использования. 76,3% генетического состава выращиваемых на территории сортов абрикоса, персика, вишни, черешни, сливы, алычи составляют местные, 23,7% интродуцированные сорта. 34,2% генотипа составляют скороспелые, 52,6% среднеспелые, 13,2% позднеспелые сорта. 55,3% сортов при дегустации оценены высокими баллами. По сфере использования 47,4% составляют промышленно-важные, 34,2% для столового применения, а 18,4% – универсальные сорта.

Ключевые слова: косточковый фрукт, генетический состав, скороспелый, столовые сорта, дегустация.

Orkhan Bagirov

STONE-FRUIT PLANTS OF THE BABEK DISTRICT

The stone-fruits cultivated in the Babek district are studied in the investigation work and their use perspective is specified. The genetic composition of the sorts of the fruits of apricot, peach, sweet-cherry, cherry, plum, alcha are consist of 76.3% local, 23.7% introduction. The early ripen sorts consists the 34.2%, middle ripen sorts 52.6%, late ripen sorts 13.2% of the genefund. During the degustation time 55.3% of the sorts are highly marked. According to their application 47.4% of the fruit sorts have industrial importance, 34.2% of them have meal importance and 18.4% of the sorts are universal.

Keywords: stone-fruit, genetic composition, early ripen, meal sort, degustation.

(Aqrar elmləri üzrə elmlər doktoru Varis Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)